

Ú V O D

Představa o bezprostředním charakteru působení základních filosofických idejí na skutečnost, zvláště na skutečnost společenskopolitickou, je v epoše antidogmatismu schopna snad ještě sveřepěji odolávat filosofické kritice než v období dogmatismu, kdy se „zdravý rozum“ vyzbrojený životní skepsí přece jen občas vzpíral víře v bezprostřední účinnost filosofických pravd (často vlastně jen „pravd“). Dnes má ovšem toto „odolávání filosofické kritice“ většinou podobu jaksí převrácenou, formu holé negace všech těch filosofických idejí překonaného či přesněji překonaného období, které se činí bezprostředně odpovědnými div ne za všechny deformace minulosti.

Filosofická kritika této bezprostřednosti nejen neodmítá relevanci filosofie pro život, včetně života politického, ale dokonce s ní počítá. Ukazuje však na to, že cesta od filosofických idejí k životu, ke skutečnosti, je složitě zprostředkována. Těch zprostředkujících faktorů je vždy tolik a jsou takového rázu, že jsou s to — na určitou dobu, nikoli natrvalo — buď přeměnit sebezávažnější filosofickou pravdu v bezvýznamný prostředek, anebo transformovat průměrnou až podprůměrnou filosofickou ideu ve velmi účinný nástroj.

Všechno to se týká také dialektiky. Také dialektika jako teorie a metoda měla být kdysi tím čarovným prostředkem, který nám pomůže vyřešit všechno. A nepomohla. Proto ji dnes někteří její včerejší, či vlastně předvčerejší obdivovatelé činí odpovědnou skoro za všechny chyby uplynulých dvaceti let, včetně perzekuce až poprav nevinných lidí. Jaksí se přitom zapomíná na to, že ve strnulé podobě dialektiky té doby bylo něco antidialektického, hluboce filosoficky podprůměrného, že však současně zmíněné zprostředkující faktory mohly vést k tomu, že v některých (nikoli ojedinělých) případech lidé s nástrojem takto transformovaným vykonávali činy hodné trvalého obdivu, že vytvářeli trvalé hodnoty.

Je velkou zásluhou Karla Kosíka, že se už začátkem šedesátých let pokusil o nový, i když jednostranný model dialektiky. Tím jednak otevřel v našich podmínkách bránu do říše dalších obdobných pokusů, jednak rehabilitoval v očích aspoň některých myslitelů dialektiku jako takovou, popř. jen dialektiku konkrétního a abstraktního v poznávání společenské skutečnosti. Tento Kosíkův přínos byl však většinou zasunut do pozadí obecným zájmem o filosofickoantropologický obsah jeho knihy. V myslích nemalého počtu zájemců o filosofii i profesionálních myslitelů je dnes

dialektika se svými problémy nadále pokládána za jakousi rodnou sestru dogmatismu, ba někdy dokonce za teorii a praxi antidemokratismu. Mnohé zájemce o filosofii i filosofy v takové představě utvrzují také antidialektická stanoviska některých západních myslitelů, zvláště ta, která jsou známa z prací K. R. Poppera, publikovaných původně anglicky, avšak teprve poměrně nedávno zpřístupněných v německých překladech ve větší míře i u nás.¹ K. R. Popper napsal: „Hegel war ein Repräsentant der preußischen Reaktion; er benutzte sein Prinzip der Identität von Vernunft und Wirklichkeit zur Stützung der bestehenden Gewalten – denn was existiert, ist vernünftig – und zur Verteidigung der Idee des absoluten Staates (einer Idee, die wir heute als ‚Totalitarismus‘ bezeichnen). Marx bewunderte ihn, war aber von sehr unterschiedlichem politischen Temperament und benötigte eine Philosophie zur Begründung seiner eigenen politischen Ansichten. Und nun können wir verstehen, wie fasziniert er von der Entdeckung sein mußte, daß Hegels dialektische Philosophie leicht gegen ihren Meister gewendet werden konnte und daß die Dialektik mehr für eine revolutionäre politische Theorie streitet als für eine konservative und apologetische. Abgesehen davon entsprach die Dialektik in hervorragender Weise seinem Bedarf nach einer Theorie, die nicht nur revolutionär, sondern auch optimistisch sein sollte, also einer Theorie, die den Fortschritt durch Betonung des Aufstieges von Schritt zu Schritt voraussagt.“²

V těchto Popperových slovech jsou vedle pravdivých zjištění také zjevná zjednodušení. Hegel vybudoval svou dialektiku v podstatě v období, které lze charakterizovat jako období jeho obdivu k Velké francouzské revoluci, tedy dávno předtím, než po svém přechodu do Berlína začal mít něco společného s pruským státem. Jeho názory na tento stát neovlivnila jeho dialektika, ale velmi složité zprostředkovaně je asi ovlivnil spíše jeho absolutní idealismus. To, co K. R. Popper uvádí o Marxově vztahu k dialektice, je v podstatě správné, až na to, že Marxova materialistická dialektika se rodila ve větší míře v praxi politického boje a z úvah teoretika politiky a ekonomiky než z pouhého fascinujícího objevu o revoluční využitelnosti dialektiky. Pokud jde o Marxe a marxismus v jejich vztahu k dialektice, mýlí se K. R. Popper především v tom, co o tomto objevu napsal o několik řádek dále: „Diese Entdeckung aber wurde zur theoretischen Grundlage des sogenannten ‚wissenschaftlichen Marxismus‘. Und sie trug zur Erstarrung des Marxismus zu einem dogmatischen System bei, in dem sie die wissenschaftliche Entwicklung verhinderte, deren er vielleicht fähig gewesen wäre.“³ Podle K. R. Poppera přispěl tedy objev

¹ Mám na mysli především knihu K. R. Popper, *The Open Society and Its Enemies*, II. *The High Tide of Prophecy* (Routledge and Kegan Paul, London), přeloženou do němčiny s titulem neobyčejně výmluvným: *Die offene Gesellschaft und ihre Feinde, II. Falsche Propheten: Hegel, Marx und die Folgen*, Bern 1958, 483 stran. Pro naše téma a pro sevřenost svých formulací je hodna pozornosti hlavně stať *What is dialectic?*, *Mind*, Bd. 49, 1940, častěji přetiskovaná, např. v knize K. R. Popper, *Conjectures and Refutations*, London 1963, str. 312–335; do němčiny byla přeložena s titulem *Was ist Dialektik?* a uveřejněna ve sborníku *Logik der Sozialwissenschaften*, vyd. Ernst Topitsch, 4. vyd., Köln–Berlin 1967, str. 282–290.

² *Was ist Dialektik?* (viz pozn. 1), str. 287.

³ Tamtéž.

využitelnosti dialektiky v teorii a praxi marxismu k přeměně marxismu v dogmatický systém a zabránil mu dále se vědecky rozvíjet.

Od takových úvah je už u autora knihy o Hegelovi a Marxovi jako o falešných prorocích a jako o nepřátelích otevřené společnosti jen krok k obžalobě dialektiky z toho, že je teoretickým podkladem „totalitarismu“ se všemi jeho neblahými důsledky. Tento názor ostatně hájil nedávno ve své přednášce v brněnské pobožce Jednoty filosofické jeden mladší pražský filosof.⁴ Takové stanovisko je ovšem myslitelné jen v tom případě, jestliže ti, kdo je zastávají, berou doslovně (jako podstatu dialektiky) Stalinova krátká spojení mezi filosofií a politikou z jeho známé brožury. Činit dialektiku odpovědnou za to, za co odpovídají chybující lidé či zločinci, prakticky uvažující spíše nedialekticky, ba dokonce protidialekticky, je obdobným krátkým spojením, jenže na ruby. Nemůže být sporu o tom, že marxismus, zvláště marxistické speciální vědy (ovšem i mnohé filosofické disciplíny), mohly přinést daleko více nových poznatků, mohly se bouřlivěji rozvinout, nebyť dogmatismu. Jenže nástup dogmatismu začal mimo jiné kritikou tzv. menševizujícího idealismu, tj. prakticky antidialektismem, a v celém jeho období až po současnost (všude tam, kde jeho ideologická moc nebyla dosud zlomená) měnil a mění dialektiku v mrtvé schéma rysů a krátkých spojení se životem, zvláště s politikou. Co především nebylo rozvíjeno, či bohatství nebylo tvůrčím způsobem dostatečně intenzívně rozmnožováno, to byla na prvním místě teorie dialektiky; dialektickoteoreticky se nerefletovala dialektika ani jako teorie, ani jako metoda. Jestliže pomalu přestávala dialektika uplatňovat své principy na sebe samu, přestávala být současně skutečnou dialektikou. Lze říci, že často jde o velké nedorozumění: to, co dávno už dialektikou není, se pod jménem dialektiky činí odpovědným za to, s čím skutečná dialektika neměla nikdy nic společného.^{4a}

Skutečná dialektika jako metoda a teorie (to druhé hlavně jako „prima dialectica“) i jako teorie takto pojímané dialektiky je sice záležitostí filosofického systémového myšlení, ovšem ve smyslu myšlení problémového.⁵ Kdo přistupuje k тезím dialektiky stejně jako k poznatkům speciálních věd, třeba experimentálních věd přírodních, předem likviduje její filosofičnost, a to ještě účinněji, než se o to pokouší pozitivismus.⁶ Takový

⁴ Neuvádím jméno, protože autor text své přednášky dosud nepublikoval.

^{4a} Domníváme se, že z kontextu je zcela jasný smysl poslední věty odstavce. Sama o sobě však může tato věta vypadat poněkud složitě. Proto ještě pro každý případ připojíme několik vysvětlujících slov. – Tím, „co dávno dialektikou není“, se zde rozumí soubor schémat (rysů), v něž byl transformován kdysi skutečně dialektický Leninův přístup k řešení jedné konkrétní revoluční situace (jeho použití hlediska *vývoje*, to, že rozpoznal, že na základě existujících *rozporů* může dojít ke *kvalitativní změně*). Právě tento soubor schémat (rysů), který bývá občas nadále za dialektiku považován (tak jej aspoň pojmenovávají někteří stoupenci i odpůrci dialektiky, a to bez ohledu na jeho větší či menší obměny), je u nás někdy činěn odpovědným za politické zločiny a chyby z počátku padesátých let, tedy za to, s čím skutečná dialektika neměla opravdu nikdy nic společného.

⁵ V tom se shodujeme s Nicolaïem Hartmannem, který chtěl být systematikem za předpokladu, že systémové myšlení se považuje spíše za problémové myšlení. Srovnej Kleinere Schriften, I, Berlin 1955, str. 2. Naše pojetí problémového myšlení ve filosofii objasňujeme blíže v kapitole třetí, v samém závěru podkapitoly 2d.

⁶ K. R. Popper končí stať Was ist Dialektik? (viz pozn. 1), str. 288, tímto odstavcem:

přístup k dialektice je ostatně ve své podstatě pozitivistickým překročením hranic mezi tím, co je a není marxismus, i když hranic, které jsou velmi neurčité a pohyblivé.

Postoj k dialektice uvnitř marxistické filosofie pochopitelně závisí na tom, ke kterému proudu a ke které linii marxistické filosofie se ten který myslitel hlásí.⁷ Antropologizující marxisté většinou jí používají jen bez-

„Die ganze Entwicklung der Dialektik sollte als Warnung dienen gegen die dem philosophischen Systembauen inhärenten Gefahren. Sie sollte uns daran erinnern, daß die Philosophie nicht zur Grundlage für irgendwelche Arten wissenschaftlicher Systeme gemacht werden darf und daß die Philosophen in ihren Ansprüchen viel bescheidener sein sollten. Eine Aufgabe jedoch, die sie in sehr nützlicher Weise erfüllen können, besteht in der Untersuchung der kritischen Methoden der Wissenschaft.“ Jednotlivé myšlenky – s výjimkou antidialektických formulací – nejsou nepřijatelné. (Filosofie by opravdu neměla být základem žádných speciálně vědních systémů v tom smyslu, že by ji filosofové vnucovali speciálním vědcům jako základ jejich vědeckých systémů. Druhá věc je, že speciální vědci chtěli nechtě vždy z nějaké filosofické koncepce vycházet.) Co však je nepřijatelné, je celkový smysl tohoto závěru článku o dialektice: doporučuje se zde v podtextu filosofům, aby místo teorie dialektiky zkoumali kritické metody speciálních věd. To je sice také úkol filosofie, avšak úkol, který se s rozpracováváním teorie dialektiky nejen nevyklučuje, ale doplňuje.

⁷ Problém vnitřní diferencovanosti marxistické filosofie prošel dosud čtyřmi proměnami. Nejdříve se odmítala jakákoliv její vnitřní diferencovanost; přesněji tomu bylo tak, že každý jednotlivý marxistický filosof se považoval za skutečného ortodoxního marxistu, a ty ostatní pokládal za revizionisty. V období dogmatismu existovala v rámci této původní „proměny“ jakási její dogmatická varianta; o tom, co je ortodoxně marxistické, se rozhodovalo v podstatě na základě hermeneutického rozboru textů klasiků a J. V. Stalina. Druhá proměna, k níž dochází v období boje proti dogmatismu, přináší rozlišení marxistické filosofie na dva proudy: scientistní (nepřesně někdy označovaný za scientistický, což je už zjevně mimomarxistická krajnost) a antropologizující (nepřesně někdy označovaný za antropologický, kteréhožto adjektiva je vhodnější používat k označení filosoficko-antropologických koncepcí nemarxistických autorů). Přitom v prvním z těchto proudů existují dvě linie: empiričtější a racionálnější, a také druhý proud je vnitřně dále diferencovatelný na několik linií. Třetí proměna – dochází k ní u některých autorů v polovině šedesátých let – chce být negací proměny druhé. Má podobu výčtu různých koncepcí marxistické filosofie. (Jako by v každé filosofii tvůrčím způsobem rozvíjené nebylo tolik jejich koncepcí, kolik je tvůrčím způsobem filosofujících myslitelů, kteří se k ní hlásí.) V této proměně se většinou zdůrazňuje likvidace rozdílů mezi proudy a liniemi marxistické filosofie, přičemž jednotliví autoři vycházejí z toho, že jen ta jejich koncepce, resp. koncepce jejich proudu a linie, je jediná seriózně filosofická a dnes už všeobecně platná. (Není možné nevidět, že se tu na vyšší úrovni vrací leccos z proměny první.) V souvislosti s procesem, který u nás zbavuje marxistickou filosofii – ve vlastním jejím zájmu – výsadního postavení (tohoto danajského daru levičácké politiky) a umožňuje jí, aby mohla znovu sebevědomě vstoupit do arény filosofických diskusí s nemarxistickými filosofickými směry, které se u nás mohou začít svobodně rozvíjet, dochází ke čtvrté, zatím poslední proměně problému vnitřní diferencovanosti marxistické filosofie. V různých dokumentech (např. v usnesení jedné komise kolegia filosofie a sociologie ČSAV apod.) i v některých studiích (srovnej Filozofia, 1968, 4, str. 234) se začíná razit požadavek rozvíjet různé směry v marxistické filosofii.

Máme za to, že první proměna je u nás překonána a třetí je pro nás nepřijatelná, nejen proto, že v leccems připomíná první, ale hlavně proto, že je ve své podstatě rezignací na pokus utřídit hlavní tendence v marxistické filosofii podle určitých principů, že tento pokus nahrazuje pouhým výčtem koncepcí. O čtvrté se domníváme, že operuje pojmem „směr“ ve významu, který mu nepřísluší (snad ve významu „koncepce“). Kdyby se bral ve svém běžném významu,

děčně a její teorii obyčejně nerozpracovávají. (Existují výjimky ve dvou směrech: o jednom jsme se zmínili výše v poznámce o zásluhách Karla Kosíka, o druhém stačí konstatovat, že pro některé autory tohoto proudu, resp. v některých pasážích jejich prací, se dialektika degraduje na formulační manýru.)

Mezi stoupenci scientistního proudu existuje v rámci obou linií tohoto proudu (empiričtější a racionálnější) celá škála postojů k dialektice: od maximální minimalizace její úlohy v marxistické filosofii (na půdě marxismu se však nikdy jednoznačně nepopírá) až po uvědomělé rozpracovávání její teorie a její hojnou filosofickometodologickou aplikaci.^{7a}

Už z titulu této práce do jisté míry vyplývá, že její autor se hlásí k racionálnější linii scientistního proudu soudobé marxistické filosofie. Hlásí se k ní však hlavně proto, že většina autorů, zařaditelných do této linie, usiluje shodně s ním o organickou syntézu všech marxistických koncepcí a o syntézu všeho toho pozitivního a syntetizovatelného nejen z ostatních linií marxistické filosofie, ale také z nemarxistických, hlavně soudobých filosofických směrů.

Tendence k syntéze (při probíhající diferenciaci) patří podle našeho názoru k hlavním znakům současné marxistické filosofie. Ve snaze učinit naši filosofii schopnou celosvětové univerzalizace hledá jistý počet marxistů i u nás dokonce také v různých náboženských koncepcích momenty vintegrovatelné do naší filosofické soustavy. Jsem hluboce přesvědčen o tom, že dosud nebyla v tomto směru ještě plně doceněna možnost využít

znamenal by takový požadavek, kdyby byl realizován, likvidaci širokého proudu naší filosofie jako filosofie marxistické, o což nikomu asi nejde. Jde pravděpodobně jen o specifickou variantu proměny třetí. Z toho důvodu považujeme za neoptimálnější (za nejpřesnější postihující vnitřní členění soudobé marxistické filosofie, včetně filosofie v ČSSR) přeměnu druhou.

^{7a} Je žádoucí doplnit objasnění, v jakém smyslu je prvá z obou linií scientistního proudu empiričtější a druhá racionálnější. — Pod empirií rozumíme jak zkušenost smyslovou, tak myšlenkovou (také ovšem materiálně praktickou). Z toho důvodu považujeme za empirický filosofický přístup ke skutečnosti, zaměřuje-li se filosofie hlavně na jednotliviny (nejen na jednotlivá fakta nazíratelná smysly, ale i na jednotlivé myšlenky, na jednotlivé myšlenkové formy či na jejich jazykové podoby). Myslitelům, kteří marxistickou filosofii pokládají za filosofii empirickou (např. Bř. Fajkusovi), jde obyčejně o filosofickou explanaci nebo o zevšeobecnování různých poznatků jednotlivých speciálních věd. Jejich filosofování je sice také racionální, ale téměř výhradně jen ve smyslu formálně logicky diskursivní rationality. Proto je prvá linie empiričtější než druhá. V naší filosofii je empiričnost spjata vždy s racionálností; jde však o to, že v empiričtější linii scientistního proudu převažuje empiričnost nad racionálností. Druhá linie je pak racionálnější než prvá proto, že se v ní klade důraz na dialektickou racionalitu. To ovšem nijak nebrání tomu, aby se v ní plně respektovala také racionalita formálně logicky diskursivní, avšak jenom potud, pokud se teoretické předpoklady platné v jejím rámci nepovyšují na jediné možné filosofické poznatky, pokud se např. z předpokladu, že pravdivý či nepravdivý může být v logice jen soud či výrok, nevvyvozuje filosofický závěr, že pravda není ničím jiným než vlastností soudu či výroku. Racionálnější je ta druhá linie také proto, že bere v úvahu i empirický přístup ke skutečnosti, ovšem v míře menší než přístup dialektickoracionální. Za jeden ze svých hlavních úkolů považují stoupenci racionálnější linie scientistního proudu úkol usilovat o to, aby se myšlenkové abstraktní filosofické poznatky obohacovaly stále novými a co nejpodstatnějšími určeními, a tak se přeměňovaly v poznatky myšlenkové co nejkonkrétnější. (O tomto úkolu viz blíže v naší stati O konkrétnosti filosofických pravd, *Filosof. čas. ČSAV*, 1961, 4.)

sepětí naší filosofie s vědou, s dialektickou i nedialektickou (formálně logicky diskursivní) racionalitou, a to hlavně k tomu, aby se nejen v našem prostředí překonal rozpor mezi bezduchým technicismem a kulturností, lidskostí, ale aby se také v jiných částech světa mohla naše vědecká a současně hluboce lidská filosofie stát „vyznáním víry“ (světovým názorem a pomocným nástrojem řešení problémů) dalších stamiliónů obyvatel této planety.

*

Náš pokus přispět k objasnění vztahu mezi dialektikou a vědou se rozpadá do tří kapitol.

V prvé chceme analyzovat některé filosofické aspekty dějin vzájemných souvislostí mezi dialektikou a vědou. Chceme v ní zaujmout také stanovisko k některým novějším nemarxistickým i marxistickým teoriím dialektiky, a tak sice v rovině systematickofilosofické, nicméně na historickém pozadí uvést problematiku dalších kapitol.

Analyzovat problém dialektikologické metodologie, otázku jejího vztahu ke speciálním vědám (s ohledem na to, že ji považujeme především za metodologii filosofických věd) bude představovat hlavní obsah kapitoly druhé. Budeme se zde — zvláště v prvních podkapitolách — obírat také problémem „dialektické logiky“, ovšem jenom natolik, nakolik to bude bezpodmínečně nutné pro analýzu problematiky dialektikologické metodologie.

Kapitola třetí bude ve své podstatě pokusem o zdůvodnění potřeby konstituovat dialektickou filosofii vědy jako jednu z marxistických filosofických disciplín. Filosofický problém vztahu mezi dialektikou a vědou zde chceme organicky sepnout v program, který máme v úmyslu vytyčit a naznačit jeho plnění. Pouze několik problémů této disciplíny budeme analyzovat podrobněji.

*

Problém vztahu dialektické racionality k dnešnímu našemu světu vědy považujeme za významný nejen pro marxistickou filosofii a její ohlas ve světě, ale také pro člověka jako jednotlivce. Pokládáme jej za otázku, v jejímž řešení může dnešní člověk — se zájmem o hlubší příčiny společenských (ideologických, politických, ekonomických) proměn — hledat rámcová doporučení, jak myslet, jak a kterým směrem se orientovat.